

MUSTAFA PAŞA, Zurnazen

terdarlığı ve kaptan-ı deryâlığı sırasında yapmış, hazine gelirlerini kısmen de olsa arttırmayı ve Benefşe Kalesi'ni kuşatmadan kurtarmayı başarmıştır. Kaynaklarda iş bilir, cesaret sahibi, fakat hilekâr ve kurnaz diye kaydedilir. Çağdaşı Karaçelebizâde onu övücü ibarelerle anar, Tersane işlerini yoluna koyduğunu ve Girit'te önemli hizmetleri bulunduğunu yazar (*Rauzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 248).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Bâb-ı Âsafî, Ruus, nr. 1529, s. 28; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 345, 350; a.mlf., *Tuhfetü'l-kibâr* (haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1973, s. 215-216; Solakzâde, *Târih* (haz. Vahid Çabuk), Ankara 1989, II, 587, 596, 605, 615, 619, 621, 622, 632; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Rauzatü'l-ebrâr Zeyli* (haz. Nevzat Kaya), Ankara 2003, s. 117, 204, 234, 242, 248, 296; Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî* (haz. Ertuğrul Oral, doktora tezi, 2000), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 41-42, 43, 46, 49; Vecihî Hasan, *Târih* (nşr. Buğra Atsız, *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts* içinde), München 1977, vr. 42*, 64*, 65*; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 283; V, 52-53; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si* (haz. Fahri Çetin Derin, doktora tezi, 1993), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 22, 24, 37, 39, 42, 65-68, 71, 72-73, 74, 75; Hezârfen, *Telhisü'l-be-yân*, s. 191; Naîmâ, *Târih*, IV, 382; V, 11, 34-36, 235 vd., 247 vd., 262-263, 278, 297; VI, 99, 102-103, 138, 149, 154; Silâhdar, *Târih*, I, 26 vd., 30, 32, 35, 107; *Hadikatü'l-uüzerâ*, s. 102-103; Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, I, 602; *İsâzâde Târihi* (haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 1996, s. 19-20, 21, 24, 28; Râmizpaşâzâde Mehmed İzzet, *Harîta-i Kapûdânân-ı Deryâ*, İstanbul 1285, s. 64-65; Hammer (Atâ Bey), X, 253; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 248, 263, 290, 334-335, 339; III/2, s. 411-412; Dânişmend, *Kronoloji*², III, 418, 421; V, 271, 272-273; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Ankara 1978, I, 355-375; Ali Arslan, "Zurnazen Mustafa Paşa", *TD*, sy. 35 (1994), s. 151-165.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

MUSTAFA RÂKİM, Kazasker

(bk. RÂKİM EFENDİ, Mustafa).

MUSTAFA REŞİD PAŞA

(1800-1858)

Osmanlı sadrazamı,
Tanzimat döneminin önde gelen
devlet adamlarından.

16 Şevval 1214'te (13 Mart 1800) İstanbul'da Davutpaşa mahallesinde doğdu. Koca ve Büyük lakaplarıyla anılır. Babası II. Bayezid evkafı rûznâmçecisi Mustafa Efendi'dir. İlk eğitimi babasından aldı. Bir süre mahalle mektebine devam etmekle birlikte düzenli bir öğrenim görmedi ve

kendi kendini yetiştirdi. Küçük yaşta babasını kaybedince eniştesi İspartalı Seyyid Ali Paşa tarafından himaye edildi; paşanın serasker olarak Mora'ya ve ardından Hüdâvendigâr ve Kocaeli mutasarrıflığına tayininde onun yanında bulundu. Eniştesinin kısa süren sadâreti sırasında (1820-1821) mühürdarlık vazifesini üstlenip devlet memuriyetine girdi. Seyyid Ali Paşa'nın görevden alınmasından sonra Davutpaşa mahallesindeki evine çekildi, geçim sıkıntısı içinde geçen bir dönem yaşadı. Ardından Beylikçi Âkif Efendi'ye intisap etti ve Bâbîâlî Mektûbî Kalemî'ne tayin edildi. Onun aracılığıyla 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı esnasında orduyla hareket eden Sadrazam Sırrı Paşa maiyetine mühürdar olarak verildi. Ordudan yazdığı tahriratta ki sade anlatımı ve terkip kudreti II. Mahmud'un dikkatini çekti. 1829 Edirne barış görüşmelerine başkâtip sıfatıyla katıldı. Daha sonra âmedî odasına geçti. Burada, yeteneklerini takdir eden Reisülkütâb Pertev Efendi'nin şahsında kendisine bütün ömrünce bağlı kalacağı önemli bir hâmi buldu ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yapılan görüşmelerde ikinci kâtip olarak onunla beraber Mısır'a gitti (1830). Böylece ileride devleti çok zor durumda bırakacak olan Mısır meselesiyle tanışmış oldu. Dönüşünde âmedî vekili (1831) ve Haziran 1832'de asaleten âmedî oldu. Mısır kuvvetlerinin Konya'daki galibiyeti üzerine Halil Rifat Paşa maiyetinde tekrar Mısır'a gitti. Kütahya'da Kavalalı İbrâhim Paşa ile yapılan görüşmelere katıldı (Mart-Mayıs 1833). Adana muhasıllığının Kavalalı İbrâhim Paşa'ya bırakılmasının önlenememiş olması sebebiyle gözden düştü.

1830'da Fransız işgaline uğrayan Ceza-yir'in durumunu görüşmek ve tahliyesini sağlamak amacıyla âmedîlik üzerinde kalmak üzere Temmuz 1834'te fevkalâde orta elçi sıfatıyla Paris'e gönderildi. Viyana'da Prens Metternich ile görüşme fırsatı buldu, Mısır ve Ceza-yir meselelerinde Avusturya'nın desteğini kazanmaya çalıştı. Özellikle Fransız basınında Osmanlı Devleti lehinde propaganda yapılması ve Mısır Valisi Mehmed Ali'ye karşı kamuoyunun kazanılması yönünde girişimlerde bulundu. Mart 1835'te İstanbul'a döndü ve Temmuz ayında Paris'e dâimî elçi olarak tayin edildi. Eylül 1836'da Londra elçiliğine getirildi. Özellikle devrin büyük askerî ve ekonomik gücü olan İngiltere'nin yardımının sağlanması için çalıştı. İngiltere'nin Ceza-yir'in işgalı hususunda tarafsızlıktan ayrılmamış olmasına rağmen Mehmed Ali Paşa'nın ihtiraslarına gem vurulması ko-

nusunda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasını teminde başarı kazandı.

Paris'te ve Londra'da geçirdiği üç yıl içinde Avrupa diplomasisini yakından tanıyan, Fransızca'sını ilerleten ve önde gelen devlet adamlarıyla görüşmeler yaparak tecrübe kazanan Mustafa Reşid 1836 sonbaharında Hariciye müsteşarı, 13 Haziran 1837'de Hariciye nâzırı oldu. Mehmed Ali Paşa'ya karşı askerî ve siyasî desteğin sağlanması amacıyla İngiltere ile devlet tekelinin kaldırılmasını ön gören bir ticaret antlaşmasının imzalanmasında (16 Ağustos 1838) önemli rol oynadı. Ardından bu devletle bir ittifak oluşturulması göreviyle Londra büyükelçiliğine tayin edildi. Devlet yapısının geniş ölçüde ıslah edilmesine dair görüşleri sebebiyle şahsına karşı oluşan muhalefet yanında padişahın da bu konudaki tavrının değişebileceği endişesi yüzünden bu tayinin bizzat kendisi tarafından istendiği ileri sürülür (Kodaman, s. 128).

Abdülmecid'in tahta çıkması üzerine İstanbul'a dönerek huzura kabul edildi (8 Eylül 1839). Nizip'teki yenilgi sebebiyle had safhaya ulaşan Mısır meselesinin çözümünde etkin bir rol üstlendi ve Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesini temin etti (3 Kasım 1839). İngiltere'nin yardımıyla Mehmed Ali Paşa'nın yalnızca Mısır'la yetinmesi ve hukukî yönden devlete sıkıca tâbi olmasını sağladı. Mısır'ın ödeyeceği yıllık vergi miktarını belirledi. Malî işlerin İstanbul'dan gönderilecek bir defterdar gözetimine bırakılmasında ısrar etti. Ancak bu husus, anlaşmazlığın uzamasına yol açacağı endişesinden dolayı azline sebep oldu (31 Mart 1841) ve Paris'e dördüncü defa elçi sıfatıyla gönderildi (16 Temmuz). Bu elçiliği esnasında Suriye'de Mısır işgalinin sona ermesiyle ortaya çıkan meseleler ve özellikle Cebelilübnan'ın yeni bir düzene

Mustafa
Reşid Paşa

kavuşturulması üzerinde çalıştı. 3 Mart 1843'te İstanbul'a döndü. Ardından Edirne valiliğine tayin edildiyse de kabul etmedi ve bir süre sonra tekrar Paris elçiliğine gönderildi. 25 Ocak 1844 – 24 Ekim 1845 tarihleri arasındaki bu elçilik döneminde de Lübnan'a verilen yeni statünün belirlenmesiyle ilgilendi (a.g.e., s. 164 vd.). 24 Ekim 1845'te Hariciye nâzırlığına getirildi. Mısır valisinin bağlılığını arzetmek üzere İstanbul'a gelmesinin bu nâzırlığı esnasında gerçekleşmiş olması kendisine sadâret kapısını açtı (28 Eylül 1846). Kısa süren bu ilk sadâretinde ıslahat çalışmalarına devam etti. Karma ticaret mahkemesi ihdası, işkencenin yasaklanması, Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti'nin kurulması, Hazine-i Evrâk binasının yapımı bu zamana rastlar. Serasker Damad Said Paşa'nın önderlik ettiği muhaliflerine karşı verdiği mücadele neticesinde 28 Nisan 1848'de azledildiyse de 12 Ağustos'ta ikinci defa sadârete getirildi. 26 Ocak 1852'de görevden alındı. 5 Ağustos 1852 tarihine kadar sürmek üzere üçüncü defa sadrazam oldu (5 Mart 1852). Bu sadâretleri esnasında kurulması düşünülen Encümen-i Dâniş'in açılmasında etkili rol oynadı (Temmuz 1851). Ancak bu kurumun Avrupa'daki örnekleri gibi bir ilimler akademisi şeklinde gelişmesi mümkün olmadı. 1848 ihtilâlleri sebebiyle Avrupa'da yayılan karışıklıkları yakından izledi. Macar ve Leh milliyetçilerinin Osmanlı Devleti'ne ilticası ve bundan ötürü Rusya ve Avusturya ile ciddileşen siyasî münasebetleri İngiltere ve Fransa'nın dayanışmasını sağlayarak aşmaya çalıştı. Bunların iade edilmesiyle ilgili baskılara karşı çıkıp Avrupa'da Türkler'e yönelik olumlu bir havanın meydana gelmesine vesile oldu. Bu durum Kırım savaşı esnasında (1853-1856) söz konusu devletlerin, Avrupa'daki liberal kesimlerin ve geniş halk oyunun desteğini sağlayıp Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmalarını kolaylaştırdı. Sadrazamlıktan azlinin ardından Prens Mençikof'un İstanbul'a gönderilmesiyle başlayan krizin aşılması için Hariciye Nezâreti'ne getirildi (14 Mayıs 1853). Ortodokslar üzerindeki hâmilîğinin resmen bir anlaşmaya bağlanmış olarak teminini isteyen Rus tekliflerinin reddedilmesinde esas âmil oldu.

23 Kasım 1854'te dördüncü defa sadrazamlığa getirildi. Süveyş Kanalı projesine karşı çıkması Fransa'nın tepkisine yol açtığından bir müddet sonra dış politika görevi vazifesinden alındı (2 Mayıs 1855). Kırım savaşının devamı, 18 Şubat 1856 tarihli ıslahat Fermanı'nın hazırlanışı ve Pa-

ris Antlaşması (30 Mart 1856) gibi önemli gelişmeleri dışarıdan takip etmek zorunda kaldı. ıslahat Fermanı'nın antlaşma metninde zikredilmesini eleştirmesi biraz da bu durumundan kaynaklanan bir davranış olarak değerlendirilir. Mısır'a yaptığı seyahat dönüşünde beşinci defa sadârete getirildi (1 Kasım 1856). Paris Antlaşması uyarınca Memleketeyn'de yapılan divan seçimlerini birleşme aleyhtarı kesimlerin kazanmasına itiraz eden Fransa'nın baskıları sonucunda, kararı meşrû saymakta ısrar etmesi sebebiyle yine siyaseten azli gerekli görüldü (1 Ağustos 1857). Krizin Fransa'nın arzusunun göre geçirilmesinden sonra altıncı defa sadrazam oldu (22 Ekim 1857). Kısa süren bu son sadâreti, başta yetiştirmeleri olan Mehmed Emin Âli ve Keçecizâde Fuad paşalar olmak üzere bütün siyasî rakipleriyle barışıklık içinde geçti ve bir kalp krizi neticesinde 21 Cemâziyelevvel 1274'te (7 Ocak 1858) vefat etti. Türbesi Beyazıt Camii Külliyesi yanındadır.

Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat döneminin az sayıdaki misyon sahibi devlet adamlarındandır. Cevdet Paşa'nın deyişiyle "efkârı neşr-i maârif, ta'mim-i terbiye ile ve devleti usûl-i cedide-i Avrupa'ya tevfikân tanzim etmek" kanaatine sahipti. Bunu devletin ayakta kalmasının başlıca şartı olarak görmekteydi. Dolayısıyla ıslahatçılığı III. Selim devrinden beri kendisini hissettiren zaruretin kaçınılmaz bir sonucudur. Bu anlamda II. Mahmud tarafından cesaretlendirilmiş ve halefi Abdülmecid de onu desteklemiştir. İcraatında Koca Hüseyin, Fethi, Damad Said ve Mehmed Ali pa-

şaların başını çektiği eski düzen ve zihniyet taraftarlarının düşmanlığını çekmiş, siyasî hayatı büyük ölçüde bunlarla uğraşmakla geçmiş, göreve tayin ve azillerinde bu çekişmelerin önemli payı olmuştur. Âli ve Fuad paşalar tarafından da zihniyet itibarıyla olmasa bile şahsî çekişmelerden ötürü yeterince desteklenmemiştir. Reşid Paşa, özellikle Koca Hüseyin Paşa'nın nüfuzuna ve temsil ettiği zihniyete karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. II. Mahmud devrindeki üstün konumunu Abdülmecid döneminde de sürdürmeye çalışan, muhafazakâr cephenin yenileşme karşıtlarını etrafında toplayan Koca Hüseyin Paşa, Reşid Paşa'nın reformcu zihniyet ve girişimleri karşısında önemli bir engel teşkil etmiştir.

Reşid Paşa'nın en çok dikkat çeken özelliklerinden biri Tanzimat Fermanı'nın ilânını sağlamış olmasıdır. Bu önemli işin sorumluluğunu, toplanan bir genel mecliste fermana esas teşkil etmek üzere kabul edilen metnin altında imzası bulunan otuz sekiz devlet ricâliyle paylaşmış olmasını (Baysun, *Tanzimat I*, s. 709), kabul edilen ve dolayısıyla ilân edilen metnin bizzat padişahın ve iştirak eden ricâlin yeminli onayından geçtiğini dikkate almak gerekir. Ancak bu husus kendisinin fermanın ilânındaki etkin rolünü ve önemini azaltmaz. Bununla beraber Tanzimat'a giden yola II. Mahmud devrinin son dönemlerinde girildiği, "Tanzimât-ı Hayriyye" binasının temelini II. Mahmud devrinde kurulduğu (Lutfî, VI, 36) gözden kaçırılmamalıdır. Mustafa Reşid Paşa'nın o sırada sadrazam bulunan Koca Hüseyin Paşa ve çevresindekilerin samimi olmayan tutumlarına karşı direnmesi fermanın ilânı kadar uygulanmasıyla ilgili girişimlere damgasını vurmuş, kendisini haklı olarak öne çıkarmıştır. Tanzimat'ın, devlet ricâlinin önemli bir kısmı tarafından Mısır meselesinin arzettiği sıkışıklıktan kurtulmanın bir çaresi olarak görülmesi, benimsenmesindeki samimiyetsizliğin ve uygulanmadaki istikrarsızlığın sebebini oluşturacaktır. Aynı zamanda Reşid Paşa'nın uğradığı aziller sebebiyle de hızını ve özünü giderek kaybedecektir. Bu anlamda daha sonraları Reşid Paşa'nın "medeniyet peygamberi, sultana haddini bildiren kanun adamı" gibi sıfatlarla takdim edilmesi, Genç Osmanlılar'dan Jön Türkler'e kadar uzanan zaman dilimi içindeki siyasî söylemlerdendir. Bu dönemlerde reformculuğu itibarıyla II. Mahmud'dan üstün gösterilmeye çalışılması ise abartıdan başka bir şey değildir. Bu tür söylemler, onun başını Koca Hü-

Mustafa Reşid Paşa'nın Beyazıt Külliyesi içindeki türbesi

MUSTAFA REŞİD PAŞA

rev Paşa'nın çektiği muhafazakâr kesim karşısında oturtulması halinde doğru olabilir.

Mustafa Reşid Paşa'nın devletin bekasını büyük devletler arasındaki dengede görmesi dış siyasetin ana çizgisinin belirlenmesinde hayati bir önem taşır. Diğer devletlere nazaran İngiltere'nin ekonomik ve askerî üstünlüğüne inanmaktadır ve iktidarda bulunduğu sıralarda icraatına bu gerçek doğrultusunda yön vermiştir. Bu anlamda da İngiltere tarafından himaye edilir (Cevdet, IV, 59). Kırım savaşı sırasında ve savaştan sonra Fransa etkisinin hissedilir derecede artması söz konusu olduğundan iktidardan uzaklaştırılması kaçınılmaz olmuştur. Rusya'nın zararsız halde tutulması, bu iki devletin siyasetine itibar gösterilmesi yoluyla sağlanmaya çalışıldığından hem iç ve dış politikada hem devlet ricâli arasında İngiliz ve Fransız yanlısı olma hali giderek artan bir şekilde kendini göstermiştir. Bu devletlerden birine dayanılması, özellikle şahsî ikbal kapısının da açılmasına yarayan bir hizipleşme olarak ağırlığını hissettirmeye başlamış ve imparatorluğun son dönemlerindeki çaresizlik aşamalarına kadar artan bir şekilde devam etmiştir. Reşid Paşa ile açılan yolun bu gidişin başlangıcını teşkil ettiği söylenebilir. Paşanın devlet politikası yanında şahsî ikbal için iş birliği içinde bulunduğu İngiliz elçisi Stratford Canning ile olan yakınlığı da buna bir delil şeklinde ileri sürülür.

Tanzimat'ın ilânı dışında 1848 mülteciler meselesindeki tutumu ve 1853 Kırım savaşında İngiltere ile Fransa'nın müttefik olarak kazanılması önemli başarılarındandır. 1856 Islahat Fermanı'nın Paris Antlaşması'nda zikredilmesine yaptığı tenkit Âli Paşa'ya duyduğu şahsî rekabet hissiyle abartılmıştır, zira böyle bir fermanın ilânına kendisi de olumlu bakmaktaydı. Bununla beraber onun fermanın içeriğiyle ilgili görüş ve tenkitlerindeki haklılık payı yüksektir. Mustafa Reşid Paşa, gayri müslim tebaaya tanınan hakların beklenenin ve gerekenin çok üstünde olduğu kanaatindeydi. Müslümanlarla olan dengenin âniden bozulmasını sakıncalı görür ve tepkilere yol açacağı hususunda uyarılarda bulunur. Bu bağlamda hristiyanlara tanınan "müsâvât-ı kâmile" ve "âzâd-ı tam" üzerinde özellikle durmuştur. Paris Antlaşması metninde yer alan müsâvât-ı kâmile ifadesini siyasî haklar cümlesinden görür ve müslümanlarla hristiyanlar arasında her hususta eşitlik bulunmasının devletin geleceğini tehlikeye sokacağını

ileri sürer. Gayri müslim halka tam serbestlik tanınmasını ise devletin 600 yıllık rengine tamamen zıt ve muhalif olan diğer bir renge sokacağı ve müslümanlarla hristiyanlar arasında kavgalara yol açacağı öngörüsünde bulunmuştur. Gerçekten 1856 Islahat Fermanı'nın tatbiki sebebiyle çıkan meseleler ve çatışmalar Reşid Paşa'nın endişelerini haklı çıkarmıştır.

Devlet imkânlarının şahsî zenginlikler için istismar edilmesi Tanzimat ricâlinin önlemeye azmettiği ilkelerinden olmakla beraber bu hususta kendisinin de iyi bir örnek teşkil ettiğini söylemek mümkün değildir. Saraya yaklaşıp nüfuz ve zenginlik sağlama temayülü dikkati çeker. Oğlu Ali Galib Paşa'nın damatlığı da bu anlamdadır. Şahsen sakin tabiatlı ve nazik, zeki ve yetenekli bir idareci olmakla beraber kendisine yapılanları unutmaz ve fırsat çıktıkça karşılık vermekten kaçınmazdı. Abdülmecid'in zayıf şahsiyeti ricâlin açık bir şekilde birbiriyle çekişmesine imkân vermiştir.

Mustafa Reşid Paşa, resmî yazışmanın sadeleştirilmesinde ve herkesin anlayacağı şekilde "kaba Türkçe" olarak yazılmasında (a.g.e., IV, 58, 72, 75) öncülük etmiştir. İki evlilik yapmış olan paşanın ilk eşi Mısır divan efendisinin kızı Emine Hanım'dır. İki yıl sonra zengince bir kadın olan, eniştesi Ali Paşa'nın hânesinden çıkma Âdile Hanım'la evlenmek üzere ilk eşinden ayrılmıştır. Mehmed Cemil (ilk eşinden), Mahmud Mazhar, Ahmed Celâl, Ali Galib ve Sâlih adlı beş oğlu olmuştur. Mehmed Cemil Paşa üç defa Paris sefirliğinde bulunmuştur. Küçük oğlu Sâlih Bey, Hariciye Mektûbî ve Âmedî kalemlerinde çalışmıştır. Âli ve Fuad paşalar dışında Ahmed Vefik Paşa'nın ve özellikle Cevdet Paşa'nın da hâmilğini yapmıştır. Devrin önemli isimlerinden Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi kendisinin önemli dayanaklarından biridir.

BİBLİYOGRAFYA:

J. Porter, *Turkey: Its History and Progress*, London 1854, II, 253-268; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 23-24, 28-29, 40, 58-59, 61, 63, 72, 73, 75; Lutfî, *Târih*, VI, 36; *Reşid Paşa Merhumun Bazı Âsâr-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1305; Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatinin Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306; Ed. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat* (trc. Ali Reşad), İstanbul 1328, tür.yer.; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 75-87; Ali Rıza – Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız* (haz. Fahri Çetin Derin), İstanbul 1977, I, 35-38; Ali Fuat [Türkeldi], *Ricâli Mühimme-i Siyâsiyye*, İstanbul 1928, s. 6-55; a.mlf., *Mesâil-i Mühim-*

me-i Siyâsiyye (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, I-III, tür.yer.; Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 709, 723-746; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, tür.yer.; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul, ts. (Güven Yayınevi), tür.yer.; *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, Ankara 1987; Bayram Kodaman, *Les ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris*, Ankara 1991; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, tür.yer.; Yüksel Çetin, *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri: 1756-1855* (doktora tezi, 2005), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ercümen Kuran, "Reşid Paşa", *İA*, IX, 701-705; E. J. Zürcher, "Reşid Paşa", *EP* (İng.), VIII, 484-486.

KEMAL BEYDİLLİ

MUSTAFA SABRİ EFENDİ

(1869-1954)

Osmanlı şeyhülislâmı.

12 Rebülevvel 1286'da (22 Haziran 1869) Tokat'ta doğdu. Öğrenimine memleketinde başladı. On yaşında hâfızlığı bitirdi, İslâmî ilimlerde Zûniyezâde Ahmed Efendi'den icâzet aldı. Ardından Kayseri'de Divrikli Mehmed Emin Efendi'nin derslerine devam etti. Bir süre sonra İstanbul'a gidip meşihat-ı İslâmiyye'de ders vekili Gülmülcineli Ahmed Âsım Efendi ile Mehmed Âtîf Efendi'nin öğrencisi oldu. Ahmed Âsım Efendi'nin kızı Ulviye Hanım'la evlenip İstanbul'a yerleşti. Genç yaşta ruûs imtihanını kazanarak Fâtih Camii müderrisliğine tayin edildi (1890). 1896 yılında Beşiktaş Âsâriye Camii imamlığına getirildi. İki yıl sonra II. Abdülhamid'in katıldığı huzur derslerine en genç üye sıfatıyla iştirak etti. 1899-1904 yılları arasında Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde "hâfız-ı kütüb" olarak çalıştı, bu sırada Köse Niyazi Efendi'den kırat ilmi okudu. Medresetü'l-vâizin'de tefsir, Medresetü'l-mütehassisin ile Süleymaniye Medresesi'nde hadis müderrisliği yaptı ve Tedkik-i Müllefât-ı Şer'iyye'nin kurucuları arasında yer aldı. Cem'iyyet-i İlmîyye-i İslâmiyye'nin reisliğine seçildi ve bu cemiyetin çıkardığı *Beyânülhak* adlı dergide başyazar sıfatıyla makaleler yazdı. Bir dönem Silistre müftülüğü yaptı. *Pe-yâm-ı Sabah*, *İkdam*, *Yarın* ve *Alemdar* gibi mevkutelerde yazılar kaleme aldı.

II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Tokat mebusu olarak Meclis-i Meb'ûsan'a girdi. Siyasî hayatının başlangıcında İttihat ve Terakî Cemiyeti'ne ilgi duymakla birlikte kısa bir müddet sonra bu harekete karşı mücadeleye girişti. 1910'da Ahâlî Fırkası'